

Onrecht moet falen. Over Bas van Stokkoms intellectuele dwaalarbeid in een ver- steende juridische wereld

MAARTEN COLETTE^a

^a Assistent, Vakgroep Interdisciplinaire Studies van het Recht, Vrije Universiteit Brussel (Corresp.: maarten.colette@vub.be)

1. AANLEIDING TOT DEZE BIJDRAGE

Op vrijdag 27 september 2019 ging de Nijmeegse intellectuele duizendpoot Bas VAN STOKKOM met 'pensioen'. Ter gelegenheid van zijn afscheid organiseerde de Radboud Universiteit een symposium rond het thema van het slachtoffer. Centraal stond de vraag of de emancipatie van het slachtoffer in sommige opzichten is doorgeschoten. Slachtoffers kregen de voorbije decennia meer zorg en aandacht, en hun belangen werden meer en meer in ogenschouw genomen – ook op het juridische front. Deze ontwikkeling heeft een keerzijde: de 'emotionalisering' van het recht en een schijnbaar onvoorwaardelijke loyaliteit met de verlangens en de wensen van het slachtoffer. Het symposium te Nijmegen stond derhalve in het teken van de vraag of deze rechtspositie van slachtoffers in een aantal opzichten tegen een grens aanholt en of er sprake lijkt te zijn van nadelige effecten, niet in het minst voor het slachtoffer zelf.

Paragraaf 2 van deze bijdrage staat in het teken van een (idiosyncratische) situering van de ideeënwereld van Bas VAN STOKKOM.¹ De thema's die ik uit zijn werk gelicht heb, houden allen van ver of nabij verband met het thema van het afscheidssymposium. Er is dan ook een rode draad in VAN STOKKOM'S werk. In een artikel uit 2012 stelt hij in navolging van SPINOZA dat 'onrecht moet falen'. Het vertrouwen in het strafrecht zou catastrofaal tekortschieten wanneer het signaal zou worden gegeven dat de woede en de gebelgdheid van het slachtoffer er niet toe doen. De pijn en punitieve verlangens van het slachtoffer moeten geledigd worden. Maar niet tegen elke prijs. Centraal in het werk van VAN STOKKOM staat dan ook het idee van verantwoordelijkheid: van de dader, maar ook van het slachtoffer. Tegelijkertijd vormt deze belangstelling een oproep aan academici en aan het werkveld om die notie van verantwoordelijkheid in de procedure ernstig te nemen. In de conclusie kom ik daarop terug.

Het voorgaande blijkt ook uit de keuze voor het thema van zijn afscheid, zo zal ik in paragraaf 3 betogen.² VAN STOKKOM'S gerede belangstelling voor de ideeënwereld van daders en slachtoffers van strafbare feiten zou ik in dit verband willen omschrijven als 'dwaalarbeid'-ervaring (het Van Dale-woordenboek omschrijft 'dwalen' als het "*langs omwegen zich ergens heen begeven*"): zijn *oeuvre* is een oproep om voorbij te gaan aan de rechtlijnige strafrechtsdogmatiek en de top down-visie op de strafrechtketen. Dit kronkelende werk nodigt uit om weg te gaan van platgetreden paden en openingen te creëren naar de wereld van de 'ervaringsdeskundige'. Zulks mondt uit in een pleidooi voor de verinnerlijking van vormen van communicatie en herstel in de strafprocedure.

- ¹ Voor een totaalplaatje verwijs ik naar de website van Bas VAN STOKKOM: www.basvanstokkom.nl. Blijkens deze website is de auteur op vijf terreinen actief: publieke moraal, burgerschap, politie & lokale veiligheid, herstelrecht en misdaad & straf.
- ² Het verslagboek is verschenen als VAN STOKKOM, B. (Ed.) (2019), *Genoegdoening & redelijkheid. Over de grenzen van slachtofferemancipatie*. Den Haag: Boom criminologie.

2. RODE DRADEN IN BAS VAN STOKKOM'S WERK: COMMUNICATIE EN HERSTEL

Van de hand van Bas VAN STOKKOM beschikken we over een bijzonder artikel uit 2003, gepubliceerd in het Nederlandse tijdschrift *Justitiële verkenningen*, aangaande het taboe op wraak. VAN STOKKOM lanceert daarin de vraag of wraak moreel acceptabel is (of kan zijn). Hij stelt vast dat het wraak-taboe verdwenen oogt: *“Aan de belangen van het slachtoffer is rijkelijk tegemoet gekomen. Slachtoffers zijn geen vreemde meer, anoniem en zonder gezicht. In populistische tijden klinkt hun stem luider dan ooit. De volkswoede is snel gemobiliseerd, terwijl de zenuwen van parlementariërs uitermate prikkelbaar zijn.”* Hij betoogt verder dat burgers niet meer van het ‘onbekommerde uitleven’ lijken los te komen. Onderlinge relaties gaan daardoor veeleer verharder dan ontdooien, waardoor men zichzelf in een psychologische kramp brengt en vast blijft haken in onverwerkte wrok. Wraak kan slechts moreel aanvaardbaar zijn, als men erin slaagt om haar onder te brengen in een constructieve, toekomstgerichte vorm van communicatie, waartoe VAN STOKKOM onder andere de dader-slachtofferconfrontaties rekent. In voorkomend geval komt men tot een afkeuring van de daad en beoogt men niet de vernietiging van de persoon van de dader.

In de door hem samengestelde bundel *Strafen herstel* (2004) haakt VAN STOKKOM op dit punt in. In deze uitgave, die op de toendertijd opkomende beweging van *restorative justice* surft (met bijdragen van onder andere Walgrave en Blad), gaat VAN STOKKOM in dialoog met Anthony DUFFS communicatieve theorie (in *Punishment, Communication and Community* uit 2001) van de straf, waarin seculiere boetedoening en verzoening de centrale verhaallijn is. VAN STOKKOM meent dat DUFF te veel in *hard treatment* van de dader blijft hangen. Om de dader als een verantwoordelijke persoon op zijn gedrag aan te spreken moeten communicatie en een harde aanpak gescheiden worden: de morele reflectie van de dader wordt anders niet aangemoedigd; het is een open uitnodiging om komedie te spelen en de dader neemt onder impuls van het ervaren onrecht vaak een vlucht ‘inwaarts’. De kans dat men tot zinvolle communicatie komt verschrompelt dan zienderogen. *“Om die reden,”* redeneert VAN STOKKOM verder, *“hebben slachtoffers ook weinig te verwachten van hard treatment: serieus gedepriiveerde daders zullen weinig doen om de schade en het persoonlijke verlies van slachtoffers goed te maken”* (VAN STOKKOM, 2004: 298). Het aan daders toegebrachte leed kan geen berokkende schade herstellen of doen herleven wat in de kern vernietigd werd; het is daarentegen slechts bij machte om onder hen een gevoel van onrecht te communiceren.

Herstel en communicatie zijn geliefkoosde thema's en figureren in vele publicaties van onze auteur. Zo komt VAN STOKKOM er in 2005 toe om te reflecteren op de uitslag van de Belgische justitiebarometer (2002). Uit die barometer bleek dat Belgen van oordeel zijn dat misdaad niet streng genoeg aangepakt en bestraft wordt; hetzelfde onderzoek bracht echter aan het licht dat driekwart onder hen de bemiddeling tussen slachtoffer en dader een goede zaak vindt. Hoe deze tendenties met elkaar rijmen? VAN STOKKOM tracht het te doen met gebruikmaking van de vaststelling (door Engelse onderzoekers opgetekend) dat de punitieve gezindheid onder burgers aanzienlijk afneemt van zodra zij concrete informatie of rechterlijke beslissingen onder ogen krijgen en/of dienen te beoordelen. Wanneer daarentegen appel wordt gedaan op vage herinneringen omtrent misdaad en straf dan schieten de punitieve verlangens als pannen door het dak. Media (*'victim discourse'*) zijn hieraan debet: *“Schokkende beelden van getergde of wanhopige slachtoffers van geweldsmisdrijven suggereren dat misdadigers wel een perverse en onberekenbare inborst moeten hebben. (...) De schok waarmee de ontdekking van nieuwe vormen van misbruik gepaard gaat, creëert een klimaat waarin iedere relativering, nuancering of twijfel wordt geïnterpreteerd als een soort verraad*

aan de slachtoffers” (VAN STOKKOM, 2005: 48-49).³ Het onredelijke verlangen naar punitiviteit kan worden gecounterd: VAN STOKKOM stelt voor om dicht bij burgers te blijven en hen deel te laten nemen aan de strafprocedure. Op grond daarvan kunnen zij de praktijken rondom het strafrecht gemakkelijker verinnerlijken. In dit verband verwacht hij, benevens van de herstelrechtelijke omgangsvormen, veel goeds van vormen van lekenrechtspraak als ‘praktische leerschool in verantwoord oordelen’ (VAN STOKKOM, 2005: 51).

In een navolgende publicatie uit 2012 tracht VAN STOKKOM het herstelrecht voorbij het ‘Hulsmansyndroom’ te werken. VAN STOKKOM stelt vast dat het academische debat aangaande herstelrecht vervuild is door het abolitionisme. Het oogt “*luchtfietserij van starre idealisten*”. Het ligt eraan, stelt VAN STOKKOM vast, hoe herstel opgevat wordt. Als herstel wordt gezien als een vorm van genoegdoening aan het slachtoffer en zelfherstel in hoofde van de dader is het bepaald geen marginale opvatting in het strafrechtelijke bedrijf. Sinds de Moderne Richting zijn dat leidende begrippen en zuinig omgaan met straffen kon lange tijd op bijval rekenen. Echter, sinds drie decennia hebben “*meer bedrijfsmatige visies op het strafrecht grote ingang gevonden: risicobeheersing, controle en beveiliging staan voorop. Velen menen dat het strafrecht een efficiënt instrumentarium is om criminaliteit te bestrijden. Re-integratie van daders wordt als onrealistisch en steeds minder als moreel dwingend gezien*” (VAN STOKKOM, 2012: 61). Hoewel herstel loont, kunnen we het niet zonder het strafrecht doen. In navolging van SPINOZA stelt VAN STOKKOM dat “*onrecht moet falen*” en dat het vertrouwen in het recht zou worden ondermijnd wanneer het signaal zou worden afgegeven dat de verontwaardiging en woede van het slachtoffer er niet toe doet. Wel acht hij het belang van de toedeling van leed overtrokken en noemt hij het gevangeniswezen een schadelijk bedrijf.

Dat het opzettelijk berokkenen van leed knaagt blijkt voorts ook uit een artikel waarin VAN STOKKOM zijn visie op de organisatie van schaamte uit de doeken doet. Het artikel figureert in een bundel samengesteld door BOUTELLIER, KUNNEMAN en LEEST (van deze laatste het belangwekkende proefschrift *Een redelijk ritueel*) die handelt over de morele praktijken rondom het strafrecht en wekt in twee opzichten onze belangstelling. Op de eerste plaats omdat het artikel is geschreven vanuit de aanname dat slachtoffers mondiger zijn geworden en zich niet langer laten bejegenen alsof zij redeloos zouden zijn. Op de tweede plaats omdat VAN STOKKOM het ‘deliberatieve overleg’ (gestoeld op onder andere HABERMAS) van de hand wijst wegens te beperkt: de bemiddeling tussen het slachtoffer en de dader moet grote emoties in beeld brengen, op het gevaar af dat emoties als wraak en angst onderhuids blijven etteren. Echter, de deliberatieve ethiek heeft “*weinig oog voor de spanningen en conflicten waarbij de ene partij de ander ernstige schade heeft berokkend en wel in die mate dat rationeel spreken over die inbreuk bijzonder lastig is*” (VAN STOKKOM, 2001: 76). Vandaar de grote rol van de schaamte: die vormt een uitgelezen kans om lijden en verdriet zichtbaar te maken en derwijze een gelegenheid om zich in de ander in te leven (‘wederaanvaarding’: de ander opnieuw als mens in beeld krijgen). VAN STOKKOM is niet ongevoelig voor de beperkingen van deze emotie (kan worden voorgewend) noch voor de averrechtse teweeggebrachte effecten (het slachtoffer kan erdoor in de war raken en/of zich in een positie gewrongen voelen waarin het ongemeend vergeving behoort te schenken).

Een aan het herstelrecht verwant thema dat VAN STOKKOM in diverse andere publicaties bedrijft, is de wijze waarop men in een democratische samenleving tot gezag komt. Gezag oogt betuttelend, wordt vooral met overheersing en onderdrukking geassocieerd en wordt daarom niet snel door het publiek toegedeeld. Nu dit publiek asymmetrische verhoudingen

3 De zin na de onderbreking omvat een citaat dat VAN STOKKOM ontleent aan VASTERMAN (2004).

afwijst, kan men van gezaghebbende personen verwachten dat zij in gesprek gaan en valide argumenten aandragen. Wordt gezag door het publiek op de korrel genomen, dan is het volgens VAN STOKKOM zaaks om dit niet uit het oog te verliezen. Vooral de politie op straat ziet zich vaak voor ongewenst gedrag geplaatst, een situatie waarin de gemoederen hoog kunnen opslaan. Gebruik van geweld is soms noodzakelijk. Echter, zulk een geweld is *“probleematisch wanneer de samenhang met vertrouwen, moreel overwicht en correcte bejegening achterwege blijft”* (VAN STOKKOM, 2014: 64). Om tot betekenisvol gezag te komen, zijn volgens VAN STOKKOM twee kwaliteiten onontbeerlijk: ‘voortouw nemen’ (de politiemans is een ‘instigator’ die zorg draagt voor de afwikkeling van een conflict) en ‘echt contact maken’ (beroep doen op de gevoelswereld van de betrokkenen door zichzelf te ‘laten zien’).⁴

Gezagsschuwheid krijgt een kwalijk gelaat wanneer die in een liberaal discours wordt verpakt. Burgers keren zich dan tegen politie (en tegen medeburgers) en interpreteren het aanspreken op onaangepast gedrag als ‘lastig vallen’ en ‘bemoeizucht’. Negatieve individuele vrijheid houdt dan in dat anderen er het zwijgen toe behoren te doen; de vrijheid wordt een ‘argumentstopper’: *“In sommige opzichten is Nederland een natie van vrijgevochten ‘antiburgers’ geworden die ieder gezag betwisten. Zij hechten grote waarde aan onbelemmerd handelen en spreken, en aan bemoeizucht hebben zij hartgrondig de pest: niemand mag zedenmeester spelen. Het bieden van ongevraagde kritiek wordt dan ook niet in dank afgenomen. Opmerkingen over asociaal gedrag worden snel ervaren als een aanval op ieders autonomie. De impliciete regel is: bemoei je niet met andermans gedrag”* (VAN STOKKOM, 2011: 27). De vraag is of dit liberale jargon de vrijheid ten goede komt. Waar men aan informeel gezag inboet, wordt steeds meer behoefte aan controle en technologische beveiliging ervaren. In toenemende mate voelt men zich nog slechts op zijn gemak in gereguleerde omgevingen met tonnen camerabewaking; we kunnen daarenboven niet langer met oneensgezindheid overweg. VAN STOKKOM pleit voor een intelligente notie van ‘gastvrijheid’, waarbij burgers uitgenodigd worden om zich door gezagsdragers te laten omringen wiens morele overwicht en geloofwaardige houding voorwaarde vormt voor het ervaren van individuele autonomie en zelfsturing.

VAN STOKKOM stelt vast dat het liberale gedachtegoed weinig voeling heeft met actuele problemen omtrent misdaad en straf. Dit komt doordat het burgers geen ‘narratieve hoop’ kan aanbieden. In de liberale wereld lijkt solidariteit versteend, zij is verengd tot de afkeer van lijden en verdriet; deze liberale wereldorde getroost zich weinig moeite om sociale hoop (een meer humane maatschappij) als brandend verlangen overeind te houden. Verder dan de gelijke vrijheid van elkeen en het schadebeginsel komt zij niet. Het is louter de angst om slachtoffer te worden, die zulke burgers bindt: *“Andermans lijden wordt dus herkend, en die gevoeligheid vertaalt zich in bescherming van potentiële slachtoffers”* (VAN STOKKOM, 2009: 189). Zo komt RORTY’s pragmatisme in het vizier: levensbeschouwelijke overtuigingen kunnen geen sociale hoop verschaffen wegens *“te dik, gulzig en plakkerig, en zo ambitieus dat ze de democratische samenleving bedreigen”* (VAN STOKKOM, 2009: 191). Volgens VAN STOKKOM is onduidelijk hoe RORTY’s ethiek van de solidariteit met het slachtoffer van wreedheid

4 De onderhavige bijdrage komt in een tijd waarin de gemoederen omtrent het eigengereide optreden van de Brusselse politie hoog opslaan. Op 12 oktober 2019 werd een tamelijk vredevolle manifestatie door klimaatactivisten van Extinction Rebellion hard neergeslagen met wapenstokken, schilden en pepperspray. Ook het waterkanon kwam eraan te pas. Michel Goovaerts, korpschef van de Brusselse politie, verpakt die doortastende omgang met deze manifestanten in termen van gezag die niet aan de door VAN STOKKOM aangehaalde ‘open communicatie’ doen denken: *“Die mensen hebben meer dan genoeg kansen gekregen om het plein te verlaten. We hebben meermaals duidelijk gemaakt: het is gedaan, we gaan dwang gebruiken. Als mensen dan manifesteren niet vertrekken en zich verzetten, zelfs met stoelen gooien, dan heb ik geen andere keuze dan doortastend op te treden”* (interview in De Standaard 28 oktober 2019).

kan vertaald worden naar een actieve vorm van steun en maatschappelijk engagement. De vaststelling dat politieke partijen “*hun ideologische veren afgeschud hebben*” en dat de grote verhalen van weleer worden gewantrouwd, brengt volgens VAN STOKKOM juist met zich mee dat de boodschap van hoop gekaapt wordt door rechts-populistische partijen, die zich afkeren van “*politieke pragmatiek en liberale gezapigheid*” (VAN STOKKOM, 2016a: 80). Die verhalen worden vaak verpakt in retoriek over slachtofferschap en een ‘geknecht vaderland’, die niet zelden stigmatiserend en uitsluitend beoogt te zijn. Democratische politieke partijen moeten dan ook veel meer uitstralen dat het samenwerken aan een betere toekomst mogelijk en wenselijk is, en vertellingen gericht op inclusie aanbieden (VAN STOKKOM, 2016a: 86).

De plicht om vrijheid op een verantwoorde wijze te benutten is ook een centraal thema in *Mondig tegen elke prijs: het vrije woord als fetisj* (2008). Volgens de auteur waart er een *zeg wat je denkt*-storm over Nederland en is daaraan verwant de ‘emodemocratie’: gevoelens publiekelijk uiten, ook die emoties waarop voorheen een klein of groot taboe rustte, zoals rijd, jaloezie en afgunst. Respect en fatsoen staan onder grote verdenking, want zij houden in dat men plooit voor ‘de vijand’ die juist met beledigende kritiek moet worden overstelp. Er heerst een taboe over het taboe, alles moet gezegd kunnen worden: “*In een cynische samenleving gelden andere statusverhoudingen: heftig spreken en afbekken geven juist maatschappelijk aanzien. Sprekers die gebruikmaken van milde ironie en de scherts om mensen tot denken aan te sporen, zijn verdacht of ‘politiek correct’, want zij willen tegenstellingen overbruggen*” (VAN STOKKOM, 2008: 7). Niet het betere argument moet de inzet van maatschappelijk debat zijn, maar de woorden waar de ander aanstoot aan zal nemen. Op die manier komen vooroordelen gesterkt uit het debat naar voor en worden discussiepartners aangemoedigd om elkaar niet langer voor vol te aanzien; de suggestie van kwade wil ontmoedigt elke verdere communicatie.

3. GRENZEN AAN DE EMANCIPATIE VAN HET SLACHTOFFER?

VAN STOKKOMS uitvaren tegen het onbereflecteerde uiten van meningen krijgt in het verlengde van de Parijse aanslag op de kantoren van Charlie Hebdo een nieuw gelaat. De dweperij, onder de vrije pers, met redactieleden van het satirische blad kent haast geen grenzen. Op slimme wijze laat VAN STOKKOM zien dat zulke pers wel erg selectief te werk gaat als het erop aankomt welke meningen het recht op vrije meningsuiting ter harte moeten gaan; gaat het om opruiende nieuwtjes, dan schakelt die pers een tandje hoger: “*Obscene beelden en verdachtmakingen verzekeren geëmotioneerd vervolgnieuws. Er zijn grote commerciële belangen mee gemoeid. Mede daarom zijn schandaalbladen, talkshows en shocklogs verzot op relletjes en hebben ze een voorliefde voor de beschuldiging*” (VAN STOKKOM, 2015: 77).

Het feit dat de media gebrand zijn op wilde verhalen over ‘slechte’ daders een ‘goede’ slachtoffers, is ook een van de voornaamste insteken van het Nijmeegse symposium.⁵ In de bijdrage van Hans BOUTELLIER waarmee de door VAN STOKKOM (2019) samengestelde bundel opent,

5 In de (ongepubliceerde) aankondiging staat: “*Van belang hierbij is dat nieuwsproducenten met elkaar concurreren om slachtofferleed te tonen. Sommige slachtoffers worden ongewild en ongevraagd een rolmodel van een tegen justitie agerende kruisvaarder. (...) De media gaan selectief te werk: er wordt vooral bericht over incidenten waarin geweld willekeurig voorkomt en waarin begrijpelijke motieven ontbreken. Misdrijven die ogenschijnlijk voor het plezier of uit sadistisch genoegen zijn gepleegd, worden breed uitgemeten. Vaak maken de media van die incidenten bizarre gebeurtenissen die al gauw dienstdoen als bewijs van de stelling dat de onveiligheid disproportioneel is toegenomen (...). Tegelijkertijd is het zogenaamde victim discourse een belangrijke positie in gaan nemen, dat wil zeggen dat er een voorkeur is voor de persoonlijke verhalen van slachtoffers. Schokkende beelden van getergde of wanhopige slachtoffers van geweldsmisdrijven suggereren dat misdadigers een perverse en onberekenbare inborst moeten hebben.*”

wordt bij deze vaststelling aangehaakt en worden actuele vormen van 'identitaire razernij' bereflecteerd. Zoals welbekend, is BOUTELLIER de auteur van het boek *Solidariteit en slachtofferschap* uit 1993. In dat boek verdedigt hij met veel sier de stelling dat de samenleving moreel gefragmenteerd is, nu gemeenschappelijke bronnen van identificatie en normhandhaving zeggingskracht ontberen. Niet langer kan de moraliteit rondom het strafrecht in een postmoderne cultuur voorondersteld worden, het gaat integendeel om "een permanent proces van morele constructie". Een onbereflecteerde terugkeer naar het gemeenschapsdenken is niet wenselijk. Wat men in een postmoderne cultuur nog deelt, is de afwijzing van het lijden en van vormen van wreedheid en vernedering. Daarom moet het 'vernederde slachtoffer' aanknopingspunt van het strafrecht zijn in een moreel gespleten samenleving.⁶

Reeds in *De improvisatiemaatschappij* (2011) lijkt BOUTELLIER zich bewust te worden van de beperkingen waaraan deze 'slachtoffermoraal' ten prooi valt. Tegen die achtergrond pleit hij in dat boek voor een "normatieve politiek, binnen de instituties, van empathie, wederkerigheid en uitdaging." Het goede moet uitgedaagd worden, zonder te worden voorgeschreven. BOUTELLIER komt derhalve dicht bij een notie van positieve vrijheid: we "bepalen zelf wat we positief vinden. Maar om iets te 'vinden', moeten we ons wel ontwikkelen" (BOUTELLIER, 2011: 96). Wanneer BOUTELLIER in VAN STOKKOMS bundel na 25 jaar de balans opmaakt van zijn boek *Solidariteit en slachtofferschap*, stelt hij vast dat de actuele sociologie van *slachtofferschap* aanleiding geeft tot noties over *vijandschap*. Voor hun standpunten gaan burgers niet langer te rade bij grote levensbeschouwelijke verhalen: ze ontleen hen op de eerste plaats aan wie zij zijn of menen te (kunnen of moeten) zijn. Evenwel, naarmate burgers zich meer en meer laten voorstaan op wie zij 'onomstotelijk' menen te zijn, neemt de kans op kwetsuren toe. Vandaar de actuele sociologie van de 'identitaire slachtofferazernij': een ongerichte

- 6 "Als het al zinvol is om te praten over moraal, dan is dat toch vooral vanuit onze losverbondenheid als potentiële slachtoffers van wreedheid en vernedering (...). Daarmee stuiten we op een belangrijke overweging ten aanzien van de hier aan de orde zijnde legitimering van het strafrecht. De rechtvaardiging van het strafrecht kan steeds moeilijker worden gevonden in een eenduidige maatschappelijke orde, of deze nu wordt opgevat als een totalitaire bureaucratie dan wel als een bepaald niveau van beschaving. Als legitimerende metafoor van het strafrecht herkennen we veeleer het lijdende slachtoffer. Naast het verhaal van de crimineel onderkennen we in het huidige tijdperk als nooit tevoren de schreeuw van het slachtoffer als legitieme stem binnen het strafrechtelijk proces" (BOUTELLIER, 1993: 88). Het proefschrift van BOUTELLIER heeft tal van kritieken uitgelokt; we lichten er op deze plaats twee uit. In *Postmoderne moraliteit* (1998) wijst Harry KUNNEMAN erop dat BOUTELLIER niet ontkomt aan de valstrik om bij de uitwerking van zijn centrale gedachte terug te vallen op een van de kenmerkende strategieën van de grote verhalen, namelijk het opeisen van al datgene wat mooi en fraai is voor de eigen verhaallijn, in dit geval de liberale traditie. KUNNEMAN verwacht van het constructiewerk van het liberalisme echter niet veel, omdat het door existentiële armoede wordt gekleurd; het liberalisme is een 'analfabetisme met betrekking tot bestaansknopen', nu het burgers als strategisch handelende actoren aanspreekt. Tot een andere interessante tegendenkpiste komt Dorien PESSERS in haar Amsterdamse oratie *Big Mother* (2003). Volgens deze auteur komt de traditionele legitimering van staatsmacht voort uit het patriarchale, autoritaire en formalistische. Aan de hand van een beeld van de familie Bush in de nasleep van de aanslag op de Twin Towers en op het Pentagon, wijst PESSERS er fijntjes op dat tezamen met de oorlog en terreur, het geweld en de dood, schijnbaar ook de behoefte aan een sterke vader wederom in beeld komt. Zij legt een verband tussen de gedeelde afkeer van lijden en verdriet en van de corresponderende overgang van een ethiek van algemene rechten naar een die de behoeften van het lijdende individu behoort te ledigen (BOUTELLIER), en het feit dat de staat zich tegenwoordig meer en meer met horizontale, communicatieve verhoudingen met burgers bezighoudt en in wederkerige rechtsbetrekkingen treedt (KUNNEMAN, 1998). Dat verband mag dan wel logisch zijn, toch moet het op principiële gronden ten stelligste worden afgewezen: "Naarmate de staat responsiever wordt ten aanzien van persoonlijke aanspraken van burgers, naarmate de staat aan hiërarchie verliest, in horizontale bindingen met burgers treedt (...), in dezelfde mate dreigen staat en burger in een persoonlijk tête-à-tête terecht te komen. In dat tête-à-tête is geen sprake meer van een symbolische grens tussen staat en burgers (...) maar van een border line-situatie. De verhouding tussen staat en burgers is er niet meer een van representatie, maar van identificatie. De legitimiteit van de staat berust in dat geval niet meer alleen op de rationeel-juridische zelfbinding van de staat aan het recht, maar ook op irrationele, subjectieve en onvoorspelbare factoren" (PESSERS, 2003: 24-25). PESSERS meent dat deze subjectivering van het recht met zich brengt dat de publieke moraal in de 'sleutel van het moederlijke' gezet wordt.

woede “die voortkomt uit de emotie om niet begrepen, gezien of erkend te worden in datgene wat men wil of denkt te zijn” (p. 22). BOUTELLIER pleit daarom voor een verheving van het morele debat met gebruikmaking van het concept *democratische rechtsstaat*, waarover ook in het onderwijs dient te worden onderricht.⁷

In hoofdstuk 2 komt Tom DAEMS met gebruikmaking van de stelling die VAN STOKKOM in *Mon-dig tegen elke prijs* verdedigt uit bij *De vreemdeling* van Albert CAMUS. DAEMS meent dat het van groot belang is om op te komen voor het vrije woord aangaande de rechtspositie van het slachtoffer, vermits “het ons een sleutel verschaft tot een beter begrip van het functione-ren van de samenleving zelf. Waarom krijgt het ene slachtoffer veel en het andere geen aan-dacht? De jonge studente wel, de bootvluchteling niet? Dergelijke vragen moeten gesteld wor-den om te vermijden dat die aandacht al te snel als vanzelfsprekend wordt aanvaard” (p. 42). Om zulk een debat over slachtofferschap te bewerkstelligen dat voorbij de lotsverbetering van het individuele slachtoffer naar het hart van de maatschappelijke, structurele oorzaken van slachtofferschap gaat, is het van belang dat abstractie wordt gemaakt van dwingende verwachtingen omtrent de wijze waarop men zich ten overstaan van ervaren leed behoort te gedragen. Zoals ook MEURSAULT in *De vreemdeling* tot de dood veroordeeld wordt omdat hij zich gelaten gedraagt op de begrafenis van zijn moeder (hij komt er niet toe te huilen), zo ook komt de victimologie er niet toe om de dieperliggende oorzaken en gevolgen van misdaad en straf te doorgronden wanneer zij zich in sterke mate richt op de *private troubles* van de slachtoffers.⁸ Er zit zelfs een kwalijk element van censuur in de geïntereerdheid op de individuele *leedwereld* van het slachtoffer: zo wijst DAEMS op de moeilijkheid om sociolo-gisch onderzoek te doen naar de Holocaust, omdat het naar de minimalisering ervan riekt. Daardoor dreigt baanbrekend onderzoek te worden afgeblokt.⁹

- 7 Ook in een recent interview met Tom DAEMS en Bas VAN STOKKOM (2019) knoopt BOUTELLIER enkele lijntjes in zijn werk samen en wijst hij op de beperkingen van de negatieve vrijheid. Hij betreurt met name dat het slachtofferschap als een morele categorie en solidariserende factor geen positieve morele uitgangspunten in het verschieft stelt, en dat het de deur opent voor de onverzadigbaarheid van de wraak en het eraan gekoppelde veiligheidsinstrumentalisme: “Ik ben nu van mening dat daardoor het strafrechtelijke systeem een politiek instrument is geworden met alle gevolgen van dien, zoals de verschuiving van strafrechtelijk beleid naar veiligheidsbeleid, inclusief de onverzadigbaarheid daarvan.” In hetzelfde interview brengt BOUTEL-LIER tevens de rol onder de aandacht die het slijten van levensbeschouwelijke referentiekaders (vooral het protestantisme) speelt in de huidige opstoot van ongeremde negatieve vrijheid; hij wijst erop dat de mens evenveel goedheid als kwaadheid in zich heeft, maar dat afhankelijk van de (maatschappelijke) condities het een dan wel het ander de overhand krijgt. Over de tol die de secularisering van een democratische rechtsstaat eist ook BOUTELLIER (2019).
- 8 “De emancipatie van het slachtoffer wordt dan vooral bekeken en geëvalueerd in termen van de resultaten die worden geboekt op het vlak van lotsverbetering: betere opvang en ondersteuning, uitbouw van en uitkeringen door schadefondsen, hoor-, informatie- en spreekrecht voor slachtoffers, enzovoort. De bestudering van die emancipatie van het slachtoffer zelf blijft doorgaans buiten het vizier – en wanneer het wel gebeurt, dreigt die bestudering ondergeschikt gemaakt te worden aan een pleidooi voor méér aandacht voor en een versterking van de (rechts)positie van slachtoffers” (p. 37).
- 9 Men kan in dit verband ook denken aan Primo LEVI’s must-read *Is dit een mens* (uit 1958, Nederlandse vertaling uit 2009 in de Perpetuareeks van Athenaeum) en de toelichting daarbij door Maarten ASSCHER. LEVI (een overlevende van Auschwitz) kreeg na publicatie van dit boek de wind van voren omdat hij zijn pen niet afdoende in verontwaardiging zou hebben gestelpt. LEVI tracht de gecompliceerde werkelijkheid van Auschwitz daarentegen te vatten aan de hand van de theorie van de ‘grijze laag’: tussen het volstrekte kwaad van de kampbeul en volkomen schuldeloosheid van het slachtoffer is een heel weefsel van gradaties. Vele observatoren waren van oordeel dat LEVI daarmee te veel begrip toonde voor de misdadiger (zie het naschrift door ASSCHER) maar dit was bezijden de kwestie, zoals LEVI in zijn nabeschuiving (uit 1986) bij het boek schrijft: “Voor ons wordt het hoe langer hoe moeilijker om met jonge mensen te praten. We voelen dat als onze plicht en tegelijk als een risico: het risico dat we als een anachronisme worden beschouwd, dat er niet naar ons wordt geluisterd. Maar er moet naar ons geluisterd worden: wij allen zijn, boven onze persoonlijke ervaringen uit, getuigen geweest van een fundamenteel, onverwacht gebeuren, fundamenteel juist omdat

Vincent GEERAETS en Wouter VERAART brengen in hoofdstuk 3 twee aperte gevallen van buitengerechterlijke afdoening onder de aandacht: de Nederlandse backpay-kwestie en de verontschuldiging na een medische fout. Inzet van deze bijdrage is de vaststelling dat een overheid of een andere machtige publieke of private instelling zegt zich het lot van slachtoffers aan te trekken, maar er in feite niet toe komt de onrechtservaring van de betrokkenen te ledigen. Dit gaat volgens het volgende stramien. Ervaren onrecht wordt ondergebracht in een regeling met een vrijblijvend karakter die uitdrukkelijk niet op (de erkenning van) vormen van juridische aansprakelijkheid is gericht; derwijze wordt de rechtsbescherming van de gedupeerden gekelderd en onttrokken aan iedere vorm van rechterlijke controle. De backpay-kwestie over de achterstallige salarissen van overheidspersoneel uit Nederlands-Indië dat tijdens de Japanse bezetting (1942-45) in interneringskampen had verbleven is hiervan een schrijnend voorbeeld, zo stellen de auteurs: door de buitenwettelijke regeling gebaseerd op morele compensatie *“wordt de oerervaring van juridische uitsluiting beantwoord met de regulering van een moreel gebaar die belanghebbenden uitsluit van gangbare juridische waarborgen, zoals het recht op een gelijke behandeling en een volwaardige vorm van rechterlijke controle. Het onverplichte morele gebaar kan de gedupeerde nimmer geven wat zij of hij vooral blijkt te verlangen: rechtserkenning door zich opnieuw als rechtssubject in de rechtsstaat opgenomen te weten”* (p. 55). Hetzelfde geldt voor de excuses na een medische blunder: de patiënt wordt verzocht zich er niet op te beroepen ter schraging van een juridische claim tot schadevergoeding. De auteurs stellen dat zulke organisaties zich in juridisch opzicht ‘kwetsbaar’ dienen te tonen, waardoor het slachtoffer in zijn rechtserkenning kan worden gesterkt. Dit gaat idealiter gepaard met een uithandengeving van de regie over de bepaling van wat die rechtserkenning *in concreto* voor de gedupeerde inhoudt.

Volgens Renée KOOL is het Openbaar Ministerie *“in instrumentalistisch vaarwater beland waarin risico’s liggen besloten, namelijk een onvoldoende geïndividualiseerd en intrinsiek non-responsief strafrecht”* (p. 83). Dat vormt de aanleiding om in hoofdstuk 4 te reflecteren op de vraag of het zinvol is om een rechter de bevoegdheid te geven om een door het OM getroffen vervolgingsbeslissing te corrigeren. Omdat zeer lange tijd de opvatting gold dat het slachtoffer met de afdoening van misdrijven geen uitstaans had (of behoorde te hebben), liepen juristen in Nederland allerm minst warm om aan het vervolgingsmonopolie van het OM te knabbelen. Intussen is het slachtoffer echter een majeure factor van betekenis geworden voor het nemen van de vervolgingsbeslissing en voor de daaropvolgende afdoeningswijze. Tezelfdertijd ontwaart KOOL evenwel een tendens die weg van het slachtoffer wijst: *“In het huidige op risicobeheersing gebaseerde strafrechtelijke discours wordt de subsocialiteit echter als een gegeven beschouwd en worden de vermoede dader en diens handelen geportretteerd als het negatief van de ‘fatsoenlijke burger’. Binnen dat discours staat strafrechtelijk ingrijpen in het teken van ‘straffen’ in de zin van leedtoevoeging”* (p. 75). Nu de roep om stevig ingrijpen een hoge vlucht nam, dreigt het principe van de subsidiariteit van strafvervolg ing aan belang en betekenis in te boeten. Om die reden pleit de auteur voor een rechterlijke correctie op de door het OM gemaakte inschatting omtrent deze strafvervolg ing. Op die wijze kan het vereiste van subsidiariteit weer beter in het oog gehouden worden en wordt weer aansluiting gezocht bij de concrete wensen en belangen van het slachtoffer. Ook het aanspreken van de dader op zijn verantwoordelijkheid komt dan veel beter uit de verf. Wanneer het OM te weinig belang hecht aan subsidiaire vormen van afdoening en standaard toepassing lijkt te maken van het ‘klassieke’ sanctiearsenaal, dan *“is er gerede aanleiding voor een ombuiging van het afdoeningstraject”*, zo stelt deze auteur (p. 75).

het zo onverwacht was, omdat niemand het had voorzien. (...) Het is gebeurd en kan dus weer gebeuren; dat is de kern van wat we te zeggen hebben.”

In hoofdstuk 5 gaat Anthony PEMBERTON in op de ontologie van het slachtofferschap. Hij stelt daarin vast dat de verhouding tussen de leefwereld van het slachtoffer en rechtsprocessen *“een bijzonder moeilijke is”* (p. 91). Dat is het punt waarop de wegen van de voor- en tegenstanders van de belangen van slachtoffers elkaar kruisen: het recht is niet bij machte om de ongemakken en het misbehagen van het slachtoffer te huisvesten. De kern van PEMBERTONS betoog is evenwel, dat de discussie over wat het strafrecht met dat eigen onvermogen moet aanvangen slechts op een gedegen wijze kan gevoerd worden *“wanneer slachtofferschap eerst in essentie, dus niet expliciet of impliciet in termen die van het recht zijn afgeleid, geduid wordt”* (pp. 92-93). Om dat te bewerkstelligen maakt PEMBERTON in navolging van Judith SHKLAR een onderscheid tussen *onrecht keren* en *recht doen*. Volgens SHKLAR omvat recht doen tegelijk *meer* en *minder* dan onrecht keren: *meer*, omdat de rechtshandhaving ook andere belangen dient dan die van het slachtoffer; *minder*, omdat het recht slechts die facetten van het onrecht in ogenschouw neemt (of kan nemen) die van belang zijn voor die handhaving van orde en daarom voorbij moet gaan aan de concrete ervaring van onrecht. Derwijze verdwijnt de tastbare ervaringswereld van het slachtoffer uit beeld. De moraliteit van het strafrecht wordt uitgelegd in termen van *gebroken regels* in plaats van *gebroken lichamen* en *geruïneerde levens*. Echter, slachtofferschap is een ontologische aanval: de verhouding tot het eigen lichaam, tot het narratieve zelf en tot de ervaren autonomie komt op losse schroeven te staan; men voelt zich *radicaal alleen*. Daarom is de vraag naar ‘schaamte’ een andere dan die naar ‘schuld’: *“Waar de schuldvraag in het teken staat van de vraag in hoeverre de dader een regel heeft overtreden, en dat willens en wetens heeft gedaan, zou een vraag naar de ervaren vernedering nadrukkelijker aandacht hebben voor de gevolgen van de daad voor het slachtoffer”* (p. 107).

Dat het recht worstelt met de zeggenschap van het concrete slachtoffer komt ook naar voor uit de bijdrage van Sonja LEFERINK. De waarheid van het strafproces is te beperkt, stelt zij. Bovendien is het zeer de vraag of het slachtoffer er wel goed aan doet bij het strafproces betrokken te zijn, die deelname is bepaald geen pretje: *“De verdediging mag ook de geloofwaardigheid van het slachtoffer ter discussie stellen of diens leed en schade bagatelliseren. Het slachtoffer mag daarop geen direct weerwoord geven. Verder kan de uitkomst van de strafzaak behoorlijk teleurstellend zijn”* (p. 121). Met de ondervonden moeilijkheden hangt samen dat de rechten van het slachtoffer en die van de verdachte nog al te vaak voor een *zero sum game* aanzien worden. Zo staat het Nederlandse spreekrecht op gespannen voet met de onschuldpresumptie; de kritiek erop is dan ook niet min en zou doorheen de jaren blijven aanzwellen: geëmotioneerde slachtoffers en hun aangrijpende verhalen zouden de rechter op een oneigenlijke wijze beïnvloeden en andere partijen zouden zich bezwaard voelen om zich kritisch tot het slachtoffer te verhouden. LEFERINK is evenwel niet van mening dat het spreekrecht op de schop moet. Een rechtssysteem doet er goed aan de communicatie met burgers ‘open’ te houden, en dus ook met slachtoffers: *“een overheid die op elk ander maatschappelijk domein steeds meer eigen initiatief, regie en actie van haar burgers verwacht, is niet geloofwaardig als ze dat haar burgers in de rol van slachtoffer ontzegt”* (p. 127). Cruciaal is dat slachtoffers zich goed geïnformeerd weten (ook door justitiële organen; daar loopt het nog steeds mis, stelt LEFERINK, omdat zij te zeer worden afgerekend op het klissen van verdachten en op de bejegening van daders), en dat diverse wegen tot gerechtigheid open blijven.

In het laatste hoofdstuk in deze bundel, van de hand van de gevierde zelf, wordt bij de vaststelling van LEFERINK ingehaakt: de *zero sum game*-visie op de rechten van daders en slachtoffers (zorg voor de dader is minachting voor het lijden van het slachtoffer), heeft tot een klimaat geleid waarin strafpopulisme kan gedijen. Onder impuls van de media-aan-

dacht voor wraaklustige gevoelens wordt het publieke debat daarnaast in de richting van wraakbehoeften gedreven. Dat is volgens VAN STOKKOM de reden waarom het spreekrecht in de verdomhoek verkeert. Hij is echter van oordeel dat slachtoffers aan dat spreekrecht een positieve draai kunnen geven door zich in de rechtszaal op te werpen als burger: *“Wanneer zij in het publiek hun standpunt uiteenzetten en voor hun belangen opkomen, zouden ze als burger moeten spreken. Zij zouden binnen de grenzen van publieke rechtvaardigheid moeten opereren en woede en onvrede op gereguleerde wijze dienen te uiten. Idealiter zouden zij hun ervaringen ook van een ‘wij’-kant kunnen bezien (de aangetaste rechtsnormen) en niet enkel vanuit hun private belangen”* (p. 145). Het spreekrecht van slachtoffers kan slechts dan uit populistisch vaarwater worden gehouden, als men erin slaagt de emoties onder controle te houden en standpunten te verwoorden in het licht van publieke waarden. De genoegdoening aan het slachtoffer als een legitiem strafdoel hangt hiermee samen. Al te gemakkelijk wordt dit halen van genoegdoening vereenzelvigd met een strafbehoefte van het slachtoffer. VAN STOKKOM betoogt dat genoegdoening diverse verschijningsvormen kan aannemen, waaronder de verontschuldiging van de dader, het oppakken van verantwoordelijkheid op het vlak van compensatie aan het slachtoffer en het waarnemen van gedragsverandering in hoofde van de dader. Die vormen van genoegdoening houden rekening met de wensen van het slachtoffer en ook de publieke behoefte aan straffen zou zienderogen tanen.

4. Conclusie

VAN STOKKOMS grote prestatie is dat hij aandachtspunten naar voor brengt die banaal voorkomen en tegelijk geen algemene instemming oproepen. In VAN STOKKOMS boeken en artikelen treffen we een mens aan die zich bekommert om het lot van medemensen, en die bezorgd is over de wijze waarop het strafrecht daarover heen rolt. Ondanks alle onrechtservaring en verdriet zijn burgers in staat om verantwoordelijkheid te nemen. Aan overheden de opdracht om alles in het werk te stellen om hen daarbij een voetje te lichten. Al in het vroege werk treffen we zodoende een auteur aan die het nemen van verantwoordelijkheid tracht onder te brengen in een positieve vrijheidsconceptie (zelfstandig oordelen als voorwaarde om tot vrijheid te komen), en die een scherp oog heeft voor de wantoestanden die zich voordoen van zodra men burgerschap tot een individuele aangelegenheid verenigt (zo bijvoorbeeld VAN STOKKOM, 1992).

Het begrip van verantwoordelijkheid dat VAN STOKKOM voorhoudt, is actief van aard: het strafrecht moet de communicatie met burgers open houden en afdoeningswijzen behoren inclusief te zijn. VAN STOKKOM (2013) slaagt er op deze wijze wonderwel in om de notie van verantwoordelijkheid voorbij een passieve oriëntatie op het verleden te wringen. Zo ook komt hij ertoe om in 2016 met Theo DE WIT een themanummer samen te stellen voor het *Leuvense Tijdschrift voor Filosofie* ('Denken over straffen'). Daarin betoogt VAN STOKKOM dat het passieve ondergaan van straf de totaalinstorting van 'kunnen' en 'zorgen voor' veroorzaakt, waardoor 'zich engageren' en 'het goede doen' aanzienlijk wordt bemoeilijkt: *“Hoewel de groei van de strafindustrie vooral aan de invloed van risicobeheersing en onschadelijkmaking kan worden toegeschreven, zet het just deserts-ideaal van consistent en coherent straffen de deur voor hogere straffen wagenwijd open. Het veroordeelt niet alleen tot rigide straftoemeting, maar staat zichzelf geen genuanceerde oordelen toe omtrent keuzevrijheid in een wereld van ongelijkheid, sociale deprivatie, onmacht en feilbaarheid”* (VAN STOKKOM, 2016b: 805-806). Hoewel het onrecht moet falen, zoals SPINOZA het verwoordde, gaat dat niet aan elke prijs. Dat geldt voor de slachtoffers, maar ook voor de daders van misdrijven: VAN STOKKOM betoogt dat *hard treatment* (vergelding) van daders slechts bij machte is om onder hen een gevoel van onrecht te communiceren.

Het ervaren dader- of slachtofferschap zoekt soms krampachtig naar uitwegen die aan redelijkheid en verantwoordelijkheid geen recht kunnen doen. Dan komt de aandring om onrecht met onrecht te vergelden tot leven. VAN STOKKOMS laatste wapenfeit (voor zijn pensionering) laat dat overduidelijk zien. Daders en slachtoffers zijn soms niet bij machte om redelijk te zijn. Zo klatert de strafmaat vaak als een koude douche over (de nabestaanden van) het slachtoffer heen.¹⁰ De geringschatte wetenschap dat de dader en het slachtoffer als een fragiele eenling in het strafproces voor zowel hoogsteigen als gedeelde kwetsbaarheden staan, kan echter ook verbinden. VAN STOKKOM veinst in zijn werk niet dat het ervaren dader- of slachtofferschap in een transparante structuur kan worden ondergebracht. Wel put hij een groot vertrouwen uit de mogelijkheid van herstel en communicatie. De erfenis van ervaren onrecht mag niet worden afgeworpen.

Ten einde herstel en communicatie te bewerkstelligen, moet het strafrecht volgens VAN STOKKOM uit zijn verticale dimensie worden gelicht: burgers zijn mondig en willen graag hun zeggende doen. Oog hebben voor de voor- en nadelen van die mondigheid is van cruciaal belang. Op diverse terreinen, van de opsporing tot de strafuitvoering, zijn academici en praktijkactoren actief om deze vormen van communicatie en participatie in de strafprocedure verinnerlijkt te zien. In een door juridische techniciteit beheerst strafrechtsklimaat (met overheersend 'klassieke' visies op het strafrechtbedrijf, dat een verticale wraakoefening behoort te zijn) is deze oefening allerminst evident – maar wel broodnodig. Steun voor die oefening treft men in VAN STOKKOMS werk aan. Dat werk is een aansporing om de blik op te richten van de wegzakkende grond onder de voeten van daders en slachtoffers. Het is tegelijk een oproep om op wandel te gaan met genuanceerde antwoorden op moeilijke maatschappelijke vragen.

REFERENTIES

- BOUTELLIER, H. (1993). *Solidariteit en slachtofferschap. De morele betekenis van criminaliteit in een postmoderne cultuur*. Nijmegen: SUN.
- BOUTELLIER, H. (2011). *De improvisatiemaatschappij. Over de sociale ordening van een onbegrensde wereld*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- BOUTELLIER, H. (2019). *Het seculiere experiment. Over westerse waarden in radicale tijden* (tweede, herziene druk). Den Haag: Boom bestuurskunde.
- DAEMS, T., & VAN STOKKOM, B. (2019). 'Liever het landschap dan de struiken'. In gesprek met Hans Boutellier. *Tijdschrift over Cultuur en Criminaliteit*, 9(1), 53-68.
- KUNNEMAN, H. (1998). *Postmoderne moraliteit*. Amsterdam: Boom.
- PESSERS, D. (2003). *Big Mother. Over de personalisering van de publieke sfeer*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- VAN STOKKOM, B. (1992). Een volk van engelen? Een eigentijdse visie op burgerdeugden. In J.B.D. SIMONS, A.C. HEMERIJCK & P.B. LEHNING (Eds.), *De staat van de burger. Beschouwingen over hedendaags burgerschap* (pp. 62-77). Amsterdam: Boom Meppel.

¹⁰ "Een drugsdealer zit soms langer vast dan een kindermoorder", zo schrijft de ex-man van een vrouw die hun dochter doodde. "Vijftien minuten lang de adem van een weerloos, kwetsbaar kind afsnoeren, alles goed voorbereid, is blijkbaar niet voldoende om iemand langer in de cel te houden. Terwijl wij levenslang hebben gekregen" (De Standaard, 23 maart 2019). Jef Vermassen, advocaat van de vrouw, reageert dat een nabestaande van het slachtoffer zich niet heeft te moeien met de bestraffing: "De strafmaat is iets tussen de procureur en de verdediging" (De Standaard 24 maart 2019). Ook andere krantenkoppen spreken boekdelen: *Mama emotioneel tijdens rechtszaak vluchtmisdrijf in Peer: "Dylan stierf in een koude gracht, terwijl jij uw bed in kroop"* (Het Laatste Nieuws 15 februari 2019) en *Vrouw geeft verkrachter lik op stuk in rechtbank: "We moeten menselijk zijn voor hem? Dat is hij niet. Ik voel me enorm beledigd"* (Het Laatste Nieuws 4 februari 2019).

- VAN STOKKOM, B. (2001). Herstelbemiddeling en de organisatie van schaamte. Werken aan emoties. In H. BOUTELLIER, H. KUNNEMAN & J. LEEST (Eds.), *De straf voorbij. Morele praktijken rondom het strafrecht* (pp. 74-87). Amsterdam: SWP.
- VAN STOKKOM, B. (2003). De taboeïsering van wraak. Is wraak moreel aanvaardbaar? *Justitiële verkenningen*, 29(5), 46-55.
- VAN STOKKOM, B. (2004). Herstel, zelfcorrectie en communicatief straffen. In B. VAN STOKKOM (Ed.), *Straf en herstel. Ethische reflecties over sanctiedoeleinden* (pp. 287-313). Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- VAN STOKKOM, B. (2005). Opinieparadoxen. Steun voor herstelgerichte sancties in een punitief klimaat. *Tijdschrift voor herstelrecht*, 5(1), 41-52.
- VAN STOKKOM, B. (2008). *Mondig tegen elke prijs. Het vrije woord als fetisj*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- VAN STOKKOM, B. (2009). Sociale hoop in liberale tijden. In M. BECKER (Ed.), *Christelijk sociaal denken. Traditie, actualiteit, kritiek* (pp. 182-196). Budel: Damon.
- VAN STOKKOM, B. (2011). Revitalisering van informeel gezag: gezag en vrijheid verzoend. *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, 103(1), 21-34.
- VAN STOKKOM, B. (2012). Avances naar herstelrecht. Het Hulsman-syndroom voorbij? *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 12(1), 57-63.
- VAN STOKKOM, B. (2013). Actieve verantwoordelijkheid in het strafrecht. Naar een brede opvatting van 'recht doen'. *Justitiële verkenningen*, 39(1), 90-105.
- VAN STOKKOM, B. (2014). Democratie en gezagsschuwheid. Naar een robuuste opvatting van politieel gezag. In L. GUNTHER MOOR, P. PONSAERS, M. DE VRIES & M. EASTON (Eds.), *Het gezag van de politie* (pp. 55-69). Antwerpen: Maklu.
- VAN STOKKOM, B. (2015). Satire en politiek incorrecte taal: de premie op taboe-doorbreken. *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit*, 3(5), 73-83.
- VAN STOKKOM, B. (2016a). De prachtige symfonie van broederschap: sociale hoop in bange dagen. *Christen Democratische Verkenningen*, winter, 78-86.
- VAN STOKKOM, B. (2016b). Fatsoenlijk vergelden. *Tijdschrift voor Filosofie*, 78(4), 777-806.
- VAN STOKKOM, B. (Ed.) (2019), *Genoegdoening & redelijkheid. Over de grenzen van slachtofferremancipatie*. Den Haag: Boom criminologie.
- VASTERMAN, P. (2004). *Mediahype*. Amsterdam: Aksant.